

Bas Heijne

LEUGEN

In gesprek over
de grote kwesties
van onze tijd

&

**WAAR
HEID**

2021 Prometheus Amsterdam

© 2021 Bas Heijne
Omslagontwerp CMRB
Foto auteur Tim Coppens
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4424 1

VOORAF

‘Wanneer mensen ons nu horen praten, kunnen ze naderhand echt wel zeggen of hier sprake was van een echt gesprek met resonantie, een betekenisvolle uitwisseling van gedachten, of van eenrichtingsverkeer zonder echt contact.’

Aldus de Duitse socioloog Hartmut Rosa, die een vuistdikke studie schreef over juist dat ongrijpbare begrip, resonantie. Wanneer resoneert een conversatie tussen twee mensen? De gesprekken in dit boek zijn bewust inhoudelijk: ze gaan niet over de persoon die tegenover me zit, maar over onderwerpen en thema's waar de ondervraagde verstand van heeft, over gedachten en ideeën die hun weerslag hebben gekregen in zijn of haar werk, als wetenschapper, journalist of filosoof. Wanneer het wél over heftige persoonlijke emoties en ervaringen gaat, zoals in de gesprekken met schrijfster Olivia Laing en godsdienstwetenschapper Elaine Pagels, zijn die ondergeschikt aan bredere thema's, zoals identiteit en religie. Het zijn dus geen portretterende interviews, maar ze zijn, denk ik, allesbehalve onpersoonlijk. In het engagement

van de sprekers met de wereld om hen heen, laten zij ook zichzelf zien.

Rosa sprak ik in het najaar van 2020 via een videoverbinding, vanwege de coronapandemie – hij in Berlijn, ik in Parijs. Vanzelfsprekend waren de pandemie en de effecten ervan onderwerp van gesprek. Maar zoals in veel van de hier volgende conversaties, ging het vooral over het huidige onbehagen met de moderniteit, de breed gevoelde gewaarwording dat er de afgelopen decennia verkeerde afslagen zijn genomen, dat beproefde recepten niet langer voldoen, een belofte niet is ingelost.

Rosa: ‘De moderniteit stoelt op het idee dat we onze omgeving volledig in onze macht kunnen krijgen, ook de natuur. Het is niet langer een koning of een kerk, niet de natuur of onze geschiedenis die bepalen hoe je moet leven. Dat doe je zelf, zoals je in je *smart home* alles regelt met de afstandsbediening. Jij bent autonoom en soeverein. Tegelijk bezorgen de dingen die we *niet* kunnen beheersen ons een groeiend gevoel van machteloosheid.’

De dingen die we niet kunnen beheersen. Het verlangen om onze greep op de wereld te behouden en tegelijk de angst dat we de greep dreigen te verliezen, vormen misschien wel de rode draad in deze gesprekken. Veel verhalen die we onszelf vertelden, blijken niet langer houdbaar. Veel zekerheden worden fel in twijfel getrokken. Overal klinkt de roep om de oude verhalen te corrigeren, aan te passen of radicaal te vervangen door nieuwe.

In de gesprekken ontstond dan ook als vanzelf een patroon: overal kantelen onze beelden, soms letterlijk, zoals

bij de standbeelden die in de zomer van 2020 beklad of omvergetrokken werden. Of het nu gaat over onze veranderende relatie met onze geschiedenis, zoals in het gesprek met Jill Lepore en Géraldine Schwarz, of over het wankelende vertrouwen in de politiek (David Runciman, Jan-Werner Müller) en in de wetenschap (Lorraine Daston, Angela Saini en Michael Blastland), steeds doemen netelige maar ook fundamentele vragen op.

Heeft het liberalisme zijn langste tijd gehad? Heeft de moderniteit ons permanent ontevreden gemaakt? Heeft de Verlichting ons verraden of hebben wij de Verlichting verraden? Waarom steken zo veel spoken uit het verleden (nationalisme, zondebokpolitiek, racisme) de kop weer op? Is er een antwoord op de groeiende polarisatie? Hoe misplaatst is het beeld van het verlichte, autonome individu, dat bewust rationele afwegingen maakt voordat hij tot handelen overgaat?

Zoals schrijver en klimaatactivist Mark Lynas zegt: ‘Wij zijn er veel te lang van uitgegaan dat wij, optimistische technocraten, de wereld in onze zak hadden. Wij beschouwden mensen als rationele wezens, in staat slimme technieken te ontwikkelen die de [klimaat]catastrofe tijdig zouden kunnen afwenden. Maar mensen kiezen ook gewoon een Trump of een Bolsonaro, die geruststellende leugens verkondigen en ons tegen de wetenschap opzetten.’

Als veel van de traditionele verhalen waarmee we onze wereld vormgaven, onze geschiedenis, onze samenleving, onze identiteit, niet langer voldoen, welke nieuwe verhalen vertellen we dan? Wat is de waarheid in een tijd waarin fei-

ten geprivatiseerd lijken, zodat iedereen zijn eigen waarheid lijkt te kunnen maken? Is er nog consensus te vinden in een samenleving van niches en bubbels, waarin identiteit steeds belangrijker wordt (Nathalie Heinich) en feiten steeds meer in een emotionele context komen te staan – en ook steeds beter te manipuleren zijn (Peter Pomerantsev)?

Hebben we meer feiten nodig, meer wetenschap om houvast te krijgen – of juist meer vertrouwen, ‘geloof’ of ‘resonantie’? Wat als we geneigd zijn onze vooroordelen, en ons racisme, aan te kleden met wetenschappelijk ‘onderzoek’ (Saini), wanneer klimaatsceptici en complotdenkers zich net zo goed beroepen op ‘feiten’ en ‘wetenschap’?

Kan religie nog altijd vorm aan het leven geven (Pagels) of verhindert een religieuze manier van denken ons onze sterfelijkheid als uitgangspunt te nemen bij het inrichten van ons leven en onze maatschappij (Martin Hägglund)?

Er is in de wereld nog nooit iets veranderd, beweer ik graag, zonder dat er een *bewustzijnsverandering* aan vooraf is gegaan. Voordat je anders handelt, moet je anders leren kijken, anders denken. Die insteek hebben al deze interviews gemeen. Ik heb mijn gesprekspartners opgezocht omdat ik wilde leren, mijn eigen gedachten tegen het licht wilde houden, naar weerbarstige en uitdagende gezichtspunten zocht, die me de wereld beter zouden leren begrijpen, anders te zien.

Ik hoop dat de lezer zich net zo betrokken zal voelen, dat deze gesprekken zullen *resoneren*.

‘IN POTENTIE ZIJN WE ALLEMAAL KLEINE DICTATORS.’

Gesprek met Richard Wrangham, antropoloog

Dat wij mensen gewelddadig én vredelievend kunnen zijn, dat weet iedereen, maar over *waarom* dat zo is wordt al eeuwenlang gebekvecht. Zijn we in de kern gemoedelijke wezens die gecorrumpeerd worden door krachten van buiten, vroeger door listen van de duivel, tegenwoordig door verwrongen maatschappelijke structuren? Worden uitbarstingen van wreedheid en geweld veroorzaakt door armoede en ongelijkheid, opruiende politici en religieuze gifmengers, of institutioneel racisme? Of is de mens *van nature* een zelfzuchtig en agressief wezen en moet hij in toom worden gehouden door maatschappij en autoriteit? In filosofisch steno: het is Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) versus Thomas Hobbes (1588-1679).

Pleitbezorgers van deze radicaal verschillende mensbeelden bestrijden elkaar tot op de dag van vandaag. Maar volgens

de Britse antropoloog en primatoloog Richard Wrangham zit ons altruïsme én onze nietsontziende moorddadigheid in onze genen. De menselijke soort is, vergeleken met andere soorten, sociaal gezien opvallend weinig agressief. Tegelijk blijkt hij in staat tot het aanrichten van slachtpartijen op een onvoorstelbare schaal. Hoe de evolutie deze paradoxale gespletenheid in ons heeft verankerd, is de vraag die Wrangham probeert te beantwoorden.

Tot begin 2020 doceerde Wrangham aan de universiteit van Harvard; wanneer ik hem spreek via Skype zit hij samen met zijn vrouw vanwege de coronapandemie in isolatie in de buurt van het Engelse Cambridge. Toen hij in de jaren zeventig als student deelnam aan een onderzoeksproject van de beroemde primatoloog Jane Goodall, had hij niet gedacht dat hij ooit een boek over *mensen* zou schrijven. Apen, dat was zijn ding.

‘Natuurlijk was ik in apen geïnteresseerd omdat ze ons iets over mensen konden leren, maar ik zag mijzelf in de eerste plaats als iemand die dieren bestudeerde. Pas toen ik me ging bezighouden met de verschillen tussen chimpansees en bonobo’s, besepte ik dat die me mogelijk iets konden vertellen over de evolutie van homo sapiens. Bonobo’s zijn vredelievender dan chimpansees. Dat is verrassend omdat ze fysiek zoveel op elkaar lijken. Heel lang had men niet eens door dat het om twee verschillende soorten ging. Terwijl ze psychologisch en emotioneel heel anders in elkaar zitten. Dat riep bij mij de fascinerende vraag op hoe evolutie werkt, hoe kleine morfologische verschillen grote verschillen in gedrag kunnen veroorzaken.’

Volgens u is het grote verschil dat bonobo's zichzelf gedomesticeerd hebben. Hun niet-vijandelijke omgeving maakte het gemakkelijker voor tamme apen om te overleven.

‘Wolven en honden lijken ook veel op elkaar, ze zijn nauw aan elkaar verwant, maar het verschil in anatomie en gedrag is vergelijkbaar met het verschil tussen chimpansees en bonobo's. Ik ben inderdaad van mening dat bonobo's zichzelf hebben gedomesticeerd, minder geneigd zijn tot agressie en geweld dan de voorouders die ze met chimpansees delen. Net zo heeft de mens zichzelf gedomesticeerd ten opzichte van zijn eigen voorouders. Hij is daardoor minder impulsief agressief geworden.’

Het idee dat een soort zichzelf kan domesticeren werd lang voor onmogelijk gehouden. Er werd altijd van uitgegaan dat de ene soort de andere moest domesticeren, zoals mensen met honden hebben gedaan.

‘In zijn klassieker *The Descent of Man* komt Charles Darwin heel dicht in de buurt bij het idee dat de mens een zichzelf domesticerende soort is, maar hij schrikt er op het laatste moment voor terug. Hij zag in dat mensen in veel opzichten op gedomesticeerde dieren leken. In de eerste plaats omdat wij in onze persoonlijke interacties opvallend weinig agressief zijn, vergeleken met andere diersoorten. Maar hij begreep maar niet welk evolutionair mechanisme dat veroorzaakt kon hebben.’

U stelt dat wij mensen steeds minder agressief zijn geworden, omdat in de vroegste menselijke gemeenschappen agressieve, dominante mannen ter dood werden gebracht. Het is, ironisch genoeg, de doodstraf die ons beschaafd heeft gemaakt.

‘De mens is de enige soort die over de cognitieve verfijning beschikt om met een groep mensen tot het besluit te komen dat een agressief element geëxecuteerd moet worden. Je ziet dat nog altijd in bepaalde kleine gemeenschappen. Op de lange termijn heeft dat een systeem geschapen waarin wij beseffen dat wanneer we ons te agressief gedragen, te dominant, te asociaal, we gevaar lopen. Tegenwoordig dreigt dan gevangenisstraf. Maar voordat gevangenis bestonden was er maar één manier om van mannen – want we hebben het vooral over mannen – af te komen die als een gevaar voor de samenleving werden beschouwd: de doodstraf. Het heeft ons geleerd ons in te houden, ons aan te passen.’

U beschouwt die oeroude angst voor executie ook als basis van ons moreel besef, ons altruïsme. Zelfs onze neiging anderen de les te lezen, komt daar vandaan. We zijn dus niet goed, we deugen helemaal niet, we zijn gewoon bang.

‘Ik weet dat veel mensen de voorkeur geven aan het idee dat ons altruïsme voortkomt uit een of andere aangeboren positieve houding tegenover de wereld. En natuurlijk is het ingewikkeld, want dankzij een evolutionair psychologisch proces ervaren we zulke gevoelens ook *werkelijk* als

positief. Ik beweer ook niet dat we enkel goed doen uit angst. Maar ik denk wel dat dit de beste evolutionaire verklaring is voor hoe we aan die positieve gevoelens zijn gekomen.’

Dus zelfs dat stemmetje in je hoofd dat wij ons geweten noemen...

‘...is het gevolg van dat proces. Vanuit evolutionair perspectief is het echt heel lastig te ontkennen dat ons geweten negatieve aspecten in zich draagt. Het wordt geactiveerd door angst voor overtredingen, angst voor straf, angst om af te wijken van de norm.’

Dat proces van conditionering heeft de mens minder impulsief, of zoals u het uitdrukt, minder reactief gewelddadig gemaakt. Maar u onderscheidt nog een ander soort agressie, die u proactief noemt. Anders gezegd: geplande agressie.

‘Ik denk dat het tijd wordt dit in de psychologie algemeen aanvaarde onderscheid nu ook te gebruiken om na te denken over onszelf als soort. Miljoenen jaren geleden, in de prehistorie, zal de mate van onze reactieve en proactieve agressie zo’n beetje op die van chimpansees geleken hebben. Voor proactieve, koelbloedig vooraf geplande agressie bestaan twee verklaringen, die elkaar aanvullen. De eerste is onze neiging mensen buiten de eigen groep aan te vallen. De tweede ziet die vorm van agressie als gevolg van de gewoonte om op dieren te jagen. Chimpansees zijn heel goede

jagers en tegelijk vallen ze ook regelmatig soortgenoten buiten de groep aan. Of we eerst jagers werden en later mensen buiten de groep aanvielen, of juist andersom, dat weet ik niet. Ik stel in mijn boek *The Goodness Paradox* dat we ooit hoog scoorden in reactieve en proactieve agressie, en dat door het proces van zelfdomesticatie onze reactieve agressie is afgenomen.’

Onze maatschappij maakt ook onderscheid tussen moord en doodslag, tussen met voorbedachte rade en een emotionele opwelling. Er is dus een biologische basis voor dat onderscheid?

‘Zeker. Er is sprake van een verschillend neuronaal patroon in onze hersenen. Men heeft dat onderzocht bij muizen en ratten, omdat het bij mensen om ethische redenen niet mogelijk is. Bij reactieve en proactieve agressie zie je activiteit in verschillende delen van de hersenen. Het hoofdstuk in mijn boek hierover is nogal academisch geworden, maar ik wilde overtuigend laten zien dat er genoeg reden is om te denken dat wat we bij muizen, ratten en andere dieren zien, bij mensen niet anders zal zijn. Er zijn reële aanwijzingen voor. Natuurlijk zal mijn onderscheid in de toekomst verder verfijnd worden, maar zo gaat dat in de wetenschap.’

*De experimenteel psycholoog Steven Pinker beweert dat ook onze proactieve gewelddadigheid afneemt. Er sterven al-
maar minder mensen door oorlogsgeweld.*

‘Maar dat is dus niet het gevolg van evolutie. Voor mij is de meest overtuigende verklaring hiervoor het ontstaan van steeds beter georganiseerde instituties, die het gevaarlijk maken voor agressieve partijen om zwakkeren aan te vallen. Net als bij andere soorten, bijvoorbeeld leeuwen, chimpansees, wolven, wordt proactieve agressie door mensen gebruikt wanneer ze de verwachting hebben dat ze zullen *winnen*. In de biologie draait het om zelfbehoud, we vermijden instinctief wat ons pijn kan doen. Maar dat betekent niet dat we minder *geneigd* zijn tot proactief geweld.’

Maar als we steeds minder gewelddadig zijn geworden, hoe verklaart u dan de aanhoudende bewondering voor de ‘sterke man’?

‘De beste verklaring voor het tolereren van een agressieve figuur binnen de gemeenschap is waarschijnlijk dat hij het meest effectief is in tijden van crisis en oorlog. Met hem gaan we winnen, is de gedachte. Ook nu zie je dat mensen bij internationale spanningen meer geneigd zijn een leider te accepteren die dominant en agressief is. Een figuur als Donald Trump is uitermate reactief agressief, hij schiet uit zijn slof, intimideert, slaat terug. Hij is het soort man dat in vroeger tijden, in een groep van jager-verzamelaars, die waarschijnlijk geen echte leiders kenden, niet getolereerd zou worden. Ook zijn proactieve agressie jegens andere landen oogstte bewondering bij zijn volgelingen.’

Uw beeld van de menselijke evolutie lijkt me geen goed nieuws voor progressieven. Ons goede gedrag is gebaseerd op angst, onze neiging tot proactief geweld moet voortdurend door instituties ingedamd worden.

‘Mijn verhaal is niet geriefelijk. De spanning tussen onze aangeboren goedmoedigheid en onze neiging om macht te misbruiken, zal er altijd zijn. In potentie zijn we allemaal kleine dictators. Dat is wat de aanhangers van Rousseau niet willen horen. Ironisch genoeg zijn het altijd de rousseauianen die het meest agressief zijn. Ze zijn zo overtuigd van hun gelijk dat ze niet kunnen verkroppen dat iemand er anders over denkt.’

Hoewel de doodstraf ons volgens u evolutionair minder agressief heeft gemaakt, bent u er een overtuigd tegenstander van.

‘Ik denk dat de doodstraf een evolutionair mechanisme is geweest dat de emoties die wij nu hebben heeft geconditioneerd. Maar in het Pleistoceen waren er geen gevangenschappen, die bieden mensen de kans om hun leven te beteren.’

In The Goodness Paradox verwijst u met instemming naar het werk van de Franse filosoof Michel Foucault, die de macht- en controlemechanismes in onze samenleving blootlegde. Uw conclusie is dat er altijd controle en disciplinerende zal moeten zijn.

‘Je kunt van mensen niet verwachten dat ze zich goed zullen gedragen omdat ze van nature geneigd zouden zijn tot goedertierenheid. Want we hebben ook een hobbesiaanse inborst. Hoe richten we een samenleving in die ons enerzijds een zo groot mogelijke vrijheid geeft en anderzijds onze asociale tendensen aan banden legt? Dat is de hamvraag. We weten wat er gebeurt wanneer ergens een machtsstructuur wegvalt, zoals in Libië. Of kijk naar de coronacrisis, tal van voorbeelden van altruïsme en saamhorigheid, en tegelijk ook genoeg verhalen over mensen die misbruik van de situatie proberen te maken.’

Critici vatten uw ideeën als biologisch determinisme op. Als we gedoemd zijn tot agressie en machtshonger, is morele vooruitgang onmogelijk.

‘Waarmee je me meteen op de kast hebt. Als je zoals ik ervan uitgaat dat de mens een genetische predispositie voor geweld heeft, voor intimidatie en autoritair gedrag, betekent dat niet dat je geweld als onvermijdelijk beschouwt. Waar zulke critici aan voorbijgaan, is dat die aangeboren eigenschappen zijn ingebed in sociale omstandigheden. Wanneer de agressor beseft dat hij zelf slachtoffer kan worden, zal hij geneigd zijn zich in te houden. Anders gezegd, zulke neigingen voegen zich naar de maatschappelijke context.’

U heeft ook slecht nieuws voor cultureel conservatieven, die zich beroepen op onwrikbare biologische verschillen tussen man en vrouw.

‘Zeker. Je ziet dat mannelijke gelaatstrekken en de vorm van het mannelijke hoofd steeds meer op die van een vrouw gaan lijken. Dat gaat samen met de evolutionaire selectie ten nadele van mannen die reactief agressief zijn. Niet dat er geen uitzonderingen zijn natuurlijk, haha.’

Feminisering van de man is dus een natuurlijk verschijnsel? Veel moderne reactionairen zien dat juist als een ontkenning van de natuur.

‘Ja, grappig is dat. Net zoals mensen vroeger homoseksualiteit afwezen omdat het tegennatuurlijk zou zijn. En toen bleek het juist bij uitstek natuurlijk te zijn. Er zijn in de natuur al heel veel soorten waarbij mannetjes en vrouwtjes nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. Er is geen enkele reden te denken dat dat in de toekomst niet met ons gaat gebeuren.’